

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Саме цей «імідж» Т. А. Строкача¹ зберігався і під час роботи пленуму ЦК Компартії України 29—30 липня 1953 р., на якому були схвалені заходи по ліквідації діяльності Л. П. Берія. А за кілька тижнів до того в Києві були заарештовані П. Я. Мешик (його спеціально для цього викликав до себе О. І. Кириченко) та С. Р. Мільштейн.

Ще на початку липня 1953 р. у виступі на об'єднаному пленумі Київського обкому і міськкому партії О. І. Кириченко говорив про те, що Берія прагнув мати на місцях відданих йому людей, серед яких були не тільки Мешик і Мільштейн: «Між іншим, у розстановці кадрів МВС по всьому Радянському Союзу Берія виявляв таку підозрілу поспішність. Буквально перед розкриттям його він протягом 2 годин на Україні замінив майже всіх начальників обласних управлінь МВС, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС робилися без відома обкому партії і ЦК партії. Цим самим здійснювалась зрадницька місія Берія, скерована на те, щоб насадити своїх гайдуків, які б допомогли йому реставрувати капіталізм в нашій країні»².

Такого роду спрощені оцінки (адже навряд чи можна вважати Л. П. Берія «ворогом партії» або «реставратором капіталізму») потрібні були тодішньому партійно-державному керівництву в першу чергу для того, щоб остаточно перемогти могутнього сталінського поплічника та його підлеглих. 10 липня 1953 р. «Правда» вмістила інформаційне повідомлення про пленум ЦК КПРС, який відбувся 2—7 липня, про його рішення вивести Л. П. Берія зі складу ЦК КПРС та про виключення його з партії. Текст постанови розсилався у вигляді «закритого листа» ЦК партійним організаціям. У тому ж номері «Правда» надрукувала інформацію Президії Верховної Ради СРСР про зняття Л. П. Берія з посад першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР і міністра внутрішніх справ СРСР, а також про передання його справи на розгляд Верховного Суду СРСР. Наприкінці 1953 р. у пресі з'явилося повідомлення цього суду, в якому, зокрема, зазначалось, що у «закритому судовому засіданні, в порядку, встановленому Законом від 1 грудня 1934 року», було розглянуто «карну справу по обвинуваченню Берія Л. П. та інших»³.

Повідомлялось, що судом встановлено, що «підсудні Берія Л. П., Меркулов В. Н., Деканозов В. Г., Кобулов Б. З., Гоглідзе С. А., Мешик П. Я. та Влодимирський Л. Є., використовуючи своє службове становище в органах НКВС — МДБ — МВС, здійснили низку найтяжчих злочинів з метою винищення чесних, відданих справі Комуністичної партії та Радянській владі кадрів»⁴. Окрім того, Л. П. Берія обвинувачували у «злочинних зв'язках

з іноземними розвідками»⁵. Його, як і всіх названих осіб, засудили до розстрілу з конфіскацією майна, що їм належало, а також з позбавленням військових звань та нагород. Згідно з повідомленням, вирок виконали 23 грудня 1953 р.⁶

Тоді, у 50-ті рр., здавалося необхідним не тільки швидко усунути і знищити найбільш одіозних діячів сталінської доби (на кшталт Л. П. Берія, Б. З. Кобулова, П. Я. Мешика та ін.), а й певним чином «дозувати» правду про Сталіна та сталінізм. Повинні були пройти десятиріччя, щоб ця правда перестала уявлятися «незручною», щоб вона почала слугувати відродженню справжнього гуманізму.

Тим не менш ще у 1953 р. (а не після XX з'їзду КПРС у 1956 р., як де-хто схильний вважати) розпочалась «десталінізація» тодішнього радянського суспільства. Назвемо лише деякі етапи цього процесу.

27 березня 1953 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років⁷. В квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили осіб, залучених у «справі лікарів» та у справі «мінгрельської націоналістичної організації» (яка нібито існувала в Грузії). У вересні 1953 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР, у відповідності з яким Верховному Суду надавалось право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, «трийок» НКВС та «особливої наради» при НКВС — МДБ — МВС СРСР. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВС, «особливу нараду» МВС, відмінено постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів».

У наступні роки ця робота продовжується. У 1954 р. створюються центральна та місцеві комісії по перегляду справ осіб, засуджених у 1934 — 1953 рр. за політичними обвинуваченнями. У грудні 1955 р. створено комісію для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП (б), обраних XVII з'їздом партії, та інших громадян в період 1935 — 1940 рр. У 1955 р. з'явилась також постанова Ради Міністрів СРСР № 1655 «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне обслуговування громадян, необгрунтовано залучених до карної відповідальності і згодом реабілітованих». Згідно з цим документом, час перебування необгрунтовано репресованих громадян в ув'язненні, а також на засланні зараховувався як у загальний трудовий стаж, так і у стаж роботи за фахом. Керівники міністерств, відомств, підприємств і установ зобов'язані працевлаштовувати реабілітованих громадян й видавати їм трудові книжки з відповідними записами. Постанова регламентувала також порядок виплати реабілітованим (або їх родинам) двомісячної заробітної плати⁸. Були прийняті інші юридичні акти, які, за точним визначенням А. Авторханова, мали на меті «поставити партію над поліцією з явною тенденцією у бік лібералізації режиму. Вони, звичайно, не змінювали природи радянської каральної системи, але вони зводили або покликані зводити до мінімуму свавілля сталінської системи»⁹.

За період з 1 квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. чисельність політичних в'язнів («контрреволюціонерів») скоротилась у 40,7 рази, а їх частка у складі всіх ув'язнених — з 33 до 1,2%¹⁰. За станом на 1 квітня 1959 р. у таборах і колоніях МВС СРСР утримувалось 948 447 ув'язнених, з них 11 027 — за контрреволюційні злочини¹¹.

З 1954 р. до лютого 1956 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7679 чол.¹², а всього у 1954 — 1961 рр. реабілітували 737 182 чол.¹³

Після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), на якому М. С. Хрущов виступив «закрити» промову про злочини сталінської доби, та після розгрому так званого «антипартійного угруповання» Г. М. Маленкова, Л. М. Кагановича та В. М. Молотова (червень 1957 р.) було розпочато нову атаку на сталінізм. Саме це засвідчила робота XXII з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.). Він, зокрема, прийняв рішення винести саркофаг з труною Сталіна з Мавзолею на Червоній площі в Москві¹⁴. Тоді й були переіменовані населені пункти, які мали ім'я Сталіна, був завершений демонтаж споруджених на його честь пам'ятників, статуй, бюстів.

Однак невдовзі всі ці прикмети хрущовської «відлиги» стали надбанням історії. Ідеологи доби «застою» обережно, але досить послідовно почали відновлювати уявлення про Сталіна як про мудрого та далекоглядного вождя, котрий, щоправда, припустився помилок. Лише розпочатий в середині 80-х рр. процес, який умовно можна назвати «перебудовою», дозволив подолати політико-ідеологічні, цензурні та інші перешкоди у осмисленні трагічних проблем сталінізму.

Свого часу один з публіцистів вдало зауважив, що критика Сталіна «на певному етапі визрівання гласності була свого роду «евфемізмом» більш серйозної, концептуальної критики»¹⁵.

На щастя, час «евфемізмів» і «езопової мови» минув, і серйозні фахівці сьогодні мають реальну змогу не тільки називати речі своїми іменами, а й вибудовувати свої уявлення про сталінізм і породжені ним явища на основі всебічної наукової проробки документального матеріалу, який раніше був недоступним.

Гадаємо, що все це дозволить відновити ті сторінки вітчизняної історії, які свідомо замовчувались, але знання яких необхідне для відродження повної правди про минуле. В ім'я такого відродження прагнув працювати автор цих рядків. Чи вдалося це йому — судити читачеві.

УКРАЇНА 20-х — ПОЧАТКУ 50-х рр.: СТОРІНКИ НЕНАПИСАНОЇ ІСТОРІЇ

(Замість післямови)

Якщо все це брехня — який жах!

Якщо правда — яка катастрофа!

Розже Гароді про «закрити» доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС

*Читати українську історію треба з
бромом, — до того це одна з нещасних,
безглузвих, безпорадних історій...*

В. К. Винниченко. Щоденник

Цю публікацію було розпочато в «Українському історичному журналі» в грудні 1990 р. і хоча тривала вона досить довго, далеко не увесь архівний матеріал, який є у розпорядженні автора, вдалося використати. Ось тому, звертаючись насамперед до колег-істориків з проханням висловити свої думки про неї, хотілося б при цьому запропонувати не тільки дискусію, а й співробітництво у більш докладній розробці тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми.

Один з таких фундаментальних аспектів — наслідки втрати Україною своєї національної державності. У книзі «Жнива скорботи» Р. Конквест зауважує, що «ідея незалежної української державності або вільного розвитку української культури, непідконтрольної Москві, завжди залишались під за-

бороною»¹⁶. Абсолютно точне спостереження, яке підкріплюється численними фактами доби сталінізму. Гадаємо, що читач в цьому переконався, особливо співставляючи факти минулого із сучасним процесом розбудови незалежної української держави, проголошеної Актом Верховної Ради України 24 серпня 1991 р.

Аналіз перебігу подій 20-х — початку 50-х рр. засвідчує, що перетворення України у державну, політичну і духовну провінцію сталінської імперії відбувалось не автоматично. Воно жорстко і послідовно спрямовувалось центром.

Основним знаряддям цих дій Сталіна і його оточення стала партійна організація України. Це не означає, як підтверджують факти, що серед керівників КП(б)У або серед її рядових членів не було свідомих українців, тих, хто щиро прагнув поліпшити життя свого народу, сприяти його самореалізації. Достатньо згадати імена О. Я. Шумського, М. О. Скрипника, М. Г. Хвильового, інших політичних діячів і митців, щоб переконатись, що це не так. Прагнення і практична діяльність цих людей набули особливого значення за умов політики «коренізації» (а відтак і «українізації»), коли здавався можливим синтез просякнутах інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням. Однак ці уявлення невдовзі були безжально спростовані. Форсовано-примусова колективізація, придушення критичного мислення серед самих комуністів, кристалізація владно-каральних структур на тлі загострення соціально-економічної ситуації — все це було ув'язане сталінським керівництвом з рішучим наступом на «коренізацію» і «українізацію», на ліквідацію «націоналістичної небезпеки» або так званих «національних ухилів»¹⁷.

Саме з цього часу і до останніх років існування сталінської і пост-сталінської системи загроза «українського буржуазного націоналізму», «націонал-ухильництва» та інших «національно забарвлених» проявів стали одним з основних важелів у руках партійно-державного керівництва, за допомогою якого здійснювався перманентний політичний терор на Україні, що, власне, дозволяло утримувати її у складі колишнього СРСР.

Спрямовуючи вістря атак проти українського національного відродження 30-х рр., партократія винищила і тих комуністів, з діяльністю котрих гіпотетично або фактично це відродження було пов'язане. Тут варто звернути увагу, що останнім часом у деяких публікаціях спостерігається спрощений підхід в оцінках діяльності цих людей, потяг до формування виключно негативного ставлення до цих непересічних осіб. Серед них насамперед слід назвати М. О. Скрипника. Про історію фабрикації П. П. Постишевим та іншими діячами так званого «національного ухилу» Скрипника докладно йшлося в цій публікації¹⁸.

Зовсім не ідеалізуючи М. О. Скрипника, знаючи, зокрема, про жорсткий, а часом і жорстокий характер його як політика, хочу тим не менш застерегти проти «однолінійного» тлумачення його діяльності. Ось у одній із статей читаємо, що конфлікт між Всеукраїнською академією наук (ВУАН) і наркоматом освіти наприкінці 20-х рр., був конфліктом «між віцепрезидентом ВУАН, головою правління академії Сергієм Єфремовим і наркомом освіти Миколою Скрипником. Єфремов невідступно відстоював автономію академії, а Скрипник волів «приручити» академіків, і не одного — двох, а загалом всіх»¹⁹.

Документи і факти свідчать, що такого роду тлумачення мають упереджений характер. Хоча ставився М. О. Скрипник до С. О. Єфремова неприязно, таким же чином ставились до останнього інші керівні діячі, серед

яких були такі впливові особи, як Л. М. Каганович, С. В. Косіор, П. П. Любченко, А. А. Хвиля, В. А. Балицький та ін. Відомо й те, як ворогували з С. О. Єфремовим академік М. С. Грушевський та його прибічники, що також сприяло поваленню віце-президента ВУАН, котрий не приймав не тільки Радянську владу, а й тих, хто, відсунувши свої колишні і справжні переконання, співпрацював і загравав з нею. Для автора цих рядків найвлучнішою і історично виправданою залишається характеристика, яку дав М. О. Скрипникові найбільш об'єктивний його біограф, дослідник з Мюнхена І. Кошелівець: «А тим часом Скрипник, зокрема, цей Дон-Кіхот, який хотів сполучити несполучне: вірність ленінським заповітам з боротьбою за суверенність української культури, унезалежнення її від Москви, фанатичний оборонець української мови — постать, котра не втрачає привабливості й тепер, коли Україна стає самостійною державою»²⁰.

Ще один принциповий момент. У процесі роботи над рукописом з його фрагментами автор знайомив тих, чиї поради вважав необхідними і корисними. І ось від однієї літньої людини надійшов письмовий відгук, у якому висловлена незгода з «нешадною критикою всіх колишніх керівників республіки, а також діячів культури часів культу особи Сталіна. Ще зовсім недавно ми їх реабілітували, викликали співчуття у народу як до жертв сталінізму, а тепер починаємо писати, що і Косіор, і Любченко, і Чубар, і Петровський, і Постишев були холоуями Сталіна і винуватцями репресій... На мою думку, другий захід на знищення жертв сталінізму залишить пустелю в нашій історії»²¹.

Що сказати з приводу цих міркувань? Не про «друге винищення жертв сталінізму» йдеться, а про те, щоб підкреслити: дуже просто винуватцем усіх злочинів і проблем оголосити лише Сталіна. Але ж це була б надто «зручна правда». Він діяв не сам і не тільки через своїх беззастережних поплічників-кар'єристів (на кшталт Кагановича чи Берія). Провідниками своєї антилюдяної політики він зробив й тих діячів, за плечима котрих були роки випробувань, життєвий досвід, які самі і у розмовах між собою (а є чимало свідчень цього) об'єктивно оцінювали хибність сталінської політичної лінії. Оцінювали, але при цьому втілювали цю лінію в життя. Саме тому є підстави вважати їх не тільки жертвами сталінізму, а й винуватцями багатьох трагічних подій. І казати про це слід не для того, щоб зводити рахунки, а для того, щоб цей урок був врахований новими поколіннями керівників.

До речі, як і в каральних органах (де кати перетворювались на жертв після того, як виконували свою роботу), в партійній ієрархії теж діяв принцип «Мавр зробив свою справу — Мавр може йти». Не випадково наприкінці 30-х рр. об'єктами «великого терору» стали діячі, котрі у 20-ті — на початку 30-х рр. були ревними провідниками «генеральної лінії», трошили всілякого роду «опозиції» та «ухили», щоб зрештою їх самих поглинув Молох тоталітаризму. Такий розвиток подій був логічним наслідком класової політичної «моралі», дбайливо підтримуваної і в довоєнний, і в повоєнний час теорії «загострення класової боротьби». Комуністичні діячі України досліджуваного періоду, тисячі рядових членів партії були заложниками системи, яку вибудовували власними руками і яка завжди виявлялася гранично безжальною не тільки до своїх ворогів, а й до своїх адептів.

Ось чому заборона КПРС (на правах обласної організації якої діяла також заборонена Компартія України) і ліквідація колишнього СРСР — а це сталося саме під час роботи автора над рукописом цього матеріалу — можна

вважати подіями принципового значення. Вони символізують відхід у історичне минуле тієї системи, яка ніколи не давала і не дала б Україні можливості стати державою у повному розумінні цього слова.

Слід також підкреслити, що уваги дослідників потребують питання опору сталінській нищівній політиці в Україні, де не було відверто опозиційних виступів вищих керівників, але, як свідчать документи, був обережно-латентний опір, спроби пом'якшити антилюдяність «генеральної лінії». В низових же ланках такий опір був більш виразним і його, на нашу думку, варто проаналізувати окремо.

А. Авторханов у книзі «Імперія Кремля» зазначає, що аналіз жертв «великого терору» 30-х рр. засвідчує: «саме серед української партійної та безпартійної інтелігенції жертв терору було у декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії»²².

Цікаво, що навіть Л. Д. Троцький свого часу визнавав, що «ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності»²³.

Ці слова політика, котрий, до речі, свого часу відверто виявляв до бажання українського народу «більшої свободи і незалежності» вельми ціннічне і негативне ставлення, слід визнати точними.

Сподіваємось, уважні читачі даного матеріалу в цьому переконались. Разом з тим, на нашу думку, варто продовжувати роботу по дослідженню історії політичного терору в Україні, створенню своєрідного реєстру злочинів тоталітаризму на її терені у 20-ті — 50-ті рр. У надрукованих статтях ми торкнулися лише деяких основних сфабрикованих справ і процесів, а також окремих людських доль, понівечених жадливою «механікою» сталінізму. Безсумнівно, що їх більш повне вивчення і дослідження повинно стати колективною справою.

Поки що таких колективних і скординованих зусиль вочевидь бракує історикам України. А приклад творчої співпраці продемонстрували літератори, група котрих під керівництвом О. Г. Мусієнка підготувала книгу про 153-х письменників України, які стали жертвами сталінського терору у довоєнний і повоєнний періоди²⁴. Тим же колективом підготовлено мартиролог українського письменства, в якому поіменно названі жертви режиму протягом 1917 — 1986 рр. Нині триває робота над створенням мартиролога української культури, в якому будуть названі репресовані журналісти, композитори, кобзарі, театральні працівники, художники, і водночас розпочалось укладання мартиролога української науки. Всі три томи будуть об'єднані спільною назвою «Алтар скорботи»²⁵.

Спількою письменників України, Народним рухом України, Інститутом українознавства, видавництвом «Український письменник», редакцією газети «Літературна Україна», Державним архівом-музеєм літератури й мистецтва, Державним музеєм літератури засновано громадський благодійний Фонд «Мартиролог України», завданням якого є видання серіалу книг — мартирологів²⁶. Гадаємо, в цій благородній роботі можуть і повинні взяти участь і професійні історики, котрі працюють в системі Академії наук України.

На нашу думку, велика і плідна робота може бути здійснена і через Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932 — 1933 рр. в Україні. Авторів цих рядків довелося виступати на організованому Асоціацією «круглому столі» на тему «Геноцид в Україні», який відбувся в рамках програми

Всесвітнього форуму українців (Київ, серпень 1992 р.). Робота «круглого столу», в якій брали участь закордонні (зокрема, О. Субтельний; текст свого виступу надіслав із США історик Дж. Мейс), а також вітчизняні дослідники, засвідчила необхідність продовження наукового вивчення проблеми походження і наслідків голодомору початку 30-х рр. в Україні. На нашу думку, найближчим часом можна було б підготувати багатотомне видання «Голод 1932 — 1933 рр. в Україні: документи, свідчення сучасників, оцінки істориків», яке дозволить розкрити один з найтрагічніших аспектів сталінської політики щодо України. Складовою частиною цього видання могли б стати матеріали, зібрані комісією Конгресу США з питань голоду в Україні у 1932 — 1933 рр., які, на жаль, ще й досі не оприлюднені у нас²⁷.

Гадаємо, що реальну організаторську роль у згуртуванні дослідників проблем розвитку України у добу сталінської диктатури міг би відіграти «Український історичний журнал». Ті статті і матеріали, що надійшли як відгук на публікацію «Сталінізм і Україна», можуть стати основою збірника статей з цієї проблематики. Для аналогії нагадаю, що саме з публікації окремих матеріалів у газеті «Літературна Україна» розпочалась підготовка вже згаданої книги «З порога смерті».

Говорячи про можливості організаційного оформлення дослідницьких зусиль науковців, варто коротко торкнутись і деяких тенденцій, що виявились в останній час у вітчизняних публікаціях про події 20—30-х рр. Одна з таких тенденцій — бажання підтвердити, що організації, за участь в яких були репресовані визначні представники української науки і культури, реально існували. Саме таку точку зору, зокрема, прагне обстоювати С. І. Білокінь стосовно «Спілки визволення України (СВУ)», підкреслюючи, що всі публікації про цю організацію, які з'явились на початку горбачовської «перебудови», мали реабілітаційний пафос, «а сенс радянських реабілітацій все-таки глибоко порочний»²⁸.

Які ж аргументи на користь своєї версії наводить С. І. Білокінь? Він пише: «Річ у тім, що по війні за кордоном... СВУ «відновила свою діяльність». Туди виїхала Наталя Павлушкова, з якої почались арешти в цій справі, вона й виступила там із заявою, що СВУ справді існувала, справді боролася проти режиму, проти більшовиків. Більше того: то там, то тут почали зголошуватись різні люди — Дмитро Левчук, Василь Плющ, Олекс Калинник, Валентин Коваль, Василь Буряк. Вони теж посвідчили існування СВУ, заявили, що так, правда, вони теж іще в Краю знали про неї, брали навіть участь у її діяльності. Група людей організаційно оформилась, Наталю Павлушкову обрали на почесного голову Спілки, почали видавати два журнали, випустили два збірники матеріалів»²⁹.

В своїй статті я, зокрема, звертався до однієї з книг В. Плюща, де є розділ, присвячений «СВУ». Ось що говориться про джерела, які слугували авторові при написанні цього розділу: «Розділ про Спілку Визволення України та Спілку Української Молоді автор склав на підставі власних споминів, стенографічного звіту із судового процесу... тодішніх публікацій у совєтській пресі та на підставі великої літератури про СВУ й СУМ»³⁰.

Погодьмося, що при всій повазі до такої джерельної бази її вочевидь недостатньо для спростування того, що «СВУ» як розгалужена, струнка і «цілком зіспівана» (як писав М. О. Скрипник) організацію вигадали «драматурги» з ДПУ. Так, слід погодитись з Н. Павлушковою, В. Плющем та з тими, хто поділяє їх погляди, що у 20—30 рр. (і пізніше) в Україні існував реальний, а не міфічний спротив Радянській владі, її каральним структурам. Поза сумнівом, ідейне середовище, до якого належав С. О. Єфремов та інші

обвинувачені у справі «СВУ», було антикомуністичним. Більше того, гадаємо, що на практиці були спроби чинити протидію тим чи іншим заходам Радвлади, вести свою лінію.

Однак все це навряд чи означає, що помилилися ті, хто — нехай і за умов панування КПРС — у 1989 р. реабілітував С. О. Єфремова та ін., адже їх реабілітація не означала, що комуністична влада «вибачила» їм їхній антикомунізм, їх виправдали за те, що в конструюванні тієї «СВУ», яка нібито робила ставку на іноземну інтервенцію та мала усталені зв'язки з українською еміграцією, вони не брали участі. Це за них зробили В. А. Балицький, Б. В. Козельський, В. М. Горожанін та інші представники «карающего меча революції», котрим потрібно було виправдовувати власне існування та здійснювати сталінську вимогу шукати «шахтинців» в усіх сферах суспільства.

А куди подіти свідчення тих, хто вижив й розповів, як саме з них вибивались зізнання (наприклад, свідчення Б. Ф. Матушевського)?

Не забуваймо, що, власне, єдиним оприлюдненим документом, який засвідчував «контрреволюційність» С. О. Єфремова, був щоденник. Місце його зберігання вказав родич Н. Павлушкової — М. П. Павлушков, котрого вважали лідером «СУМу» і котрий одним з перших, не витримавши тиску, дав розгорнуті свідчення. Саме ті, яких від нього добивались слідчі.

Можна припустити, прагненням хоч якоюсь мірою виправдати свого родича продиктовані твердження Н. Павлушкової, що Микола Павлушков на судовому процесі використовував надану йому трибуну, акцентуючи «на ідеях опору, боротьби проти тоталітарного режиму, пропаганді ідеї терору»³¹. Не створюймо нових міфів! М. П. Павлушков грав ту роль, яку йому відвели в політичному спектаклі. Якби він справді хотів щось сказати, то сказав би, адже процес транслювався по радіо і правда — яка могла б бути куплена лише кров'ю — була б почута. Але в тім-то й справа, що фактично всі підсудні говорили те, чого в принципі від них вимагали. Щоб досягти саме такого результату, в кожному конкретному випадку слідчі шукали індивідуальні засоби шантажу³².

Нарешті хочу нагадати, що і нині в суспільстві є ті, хто продовжує обстоювати точку зору, згідно з якою «не судові процеси тридцятих — сорокових років були сфальсифіковані, а так звана «реабілітація»³³. То чи варто опинятись по один бік барикад з авторами такого роду сентенцій, з людьми, котрі при нагоді з задоволенням знов поженуть народ палицями в «рай» за колючим дротом та ще й при цьому будуть доводити юридичну й історичну правоту своїх дій?

Ось чому — і це варто ще раз підкреслити — всебічна дослідницька робота по вивченню всілякого роду справ і процесів в Україні у 20-ті — на початку 50-х рр. повинна бути продовжена. Зокрема, варто приділити увагу процесу «Союзу Кубані й України», який був не менш провокативним, ніж справа «СВУ»³⁴.

На жаль, авторів цих рядків не вдалося приділити належної уваги діям сталінської тоталітарної держави щодо церкви в Україні. Це — окрема і розлога тема, яка, сподіваємось, стане об'єктом спеціальних досліджень³⁵.

Окремого аналізу у контексті опору сталінізму і українського національно-визвольного руху потребують дії Української повстанської армії. До цієї теми вітчизняні дослідники тільки починають підступати. Як відзначено у одній з публікацій, «після закінчення другої світової війни УПА вступила у смертельну боротьбу із людиноненависницьким сталін-

ським режимом. Ця боротьба була надзвичайно виснажливою, важкою і кривавою»³⁶.

Варто, однак, описати не тільки цю боротьбу, а й дії НКВС — МВС — МДБ проти УПА і українського партизанського руху 40—50-х рр. Тільки тоді, коли всі аспекти взаємної протидії будуть неупереджено вивчені, вітчизняна історіографія зможе нарешті скласти належну оцінку цим практично не дослідженим питанням історії України.

Під час наукової конференції, присвяченої 50-річчю УПА (Київ, серпень 1992 р.), на якій був присутній і автор цих рядків, лунали голоси, що буцімто все ще не достатньо матеріалів і документів для висвітлення її історії. Навряд чи можна погодитись з такими думками. Тих архівів, які вже зараз відкрились вітчизняним дослідникам, спогадів учасників СУН-УПА, матеріалів, виданих за кордоном, цілком достатньо, щоб робити перші кроки, підготувати видання, що дозволять широкому громадському загалу мати об'єктивне уявлення про ці проблеми. Принагідно хотілося б зауважити, що для сучасного посткомуністичного суспільства питання історії ОУН-УПА — це не тільки політична, наукова, а й, сказати б, моральна проблема. Адже людей, котрих радянська пропаганда й офіційно затверджені «штатні» борці з «українським буржуазним націоналізмом» оголошували «зрадниками», «фашистськими посіпаками», «безбатченками» тощо навряд чи можна — навіть за допомогою офіційних рішень — перетворити в героїв. Потрібна копітка і чесна робота по зруйнуванню старих стереотипів, по відродженню істини.

Слід зауважити, що «білою плямою» все ще залишається діяльність ДПУ — НКВС — МВС — МДБ в Україні у досліджуваній період. З'явилися лише деякі публікації, що торкаються окремих аспектів у цієї діяльності³⁷.

Бракує об'єктивних публікацій і про тих, хто ці органи очолював і спрямовував їх роботу (наприклад, про В. М. Манцева, В. А. Балицького, С. Ф. Реденса, І. М. Леплєвського, О. І. Успенського, О. І. Серова та інших, хоча на даний час з'явилося чимало праць про «сталінських наркомів», котрі очолювали відповідні центральні структури³⁸.

Гадаємо, що нині дослідникам вкрай важливо постійно слідкувати і враховувати надруковані в останні роки матеріали, які стосуються діяльності органів держбезпеки в 20—50-ті роки. Чимало з вже видрукованого дозволяє зрозуміти насамперед механізм фабрикації тих чи інших справ. Прочитуємо у зв'язку з цим лише один документ. Це лист колишнього заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фриновського до Л. П. Берії: «Слідчий апарат у всіх відділах НКВС було поділено на «слідчих-колольників», «колольників» та «рядових»... «Слідчі-колольники» були підібрані зі скомпрометованих осіб. Вони безконтрольно застосовували биття заарештованих, у найкоротші терміни добивалися «свідчень» та вміли грамотно, мальовничо складати протоколи. Кількість заарештованих, котрі зізнавалися, день у день зростала. Тому потреба у слідчих, які вміли складати протоколи, була велика. «Слідчі-колольники» почали створювати при собі групи просто «колольників». Ці люди посилялися у Лефортово, викликали арештованих та розпочинали їх бити. Били доти, поки підслідні не давали згоду на свідчення.

Далі слідчий вів допит і замість протоколу складав нотатки. Після кількох таких допитів слідчий складав чернетку протоколу. Чернетку потім коректував начальник відповідного відділу, а від нього протокол, який ще не був підписаний, потрапляв на перегляд народному комісару Єжову, і інколи — мені.

У більшості випадків арештовані не погоджувалися з редакцією протоколу і заявляли, що на допиті цього не казали, та відмовлялися від підпису. Тоді слідчі нагадували арештованим про «колольників» і підслідний підписував протокол. Коли Єжов коректував і редагував протоколи, то у більшості випадків він на власні очі не бачив арештованих. А якщо і бачив, то було це під час короткочасних обходів камер чи слідчих кабінетів.

При таких засобах слідства підказувалися прізвища. Дуже часто свідчення давали слідчі, та не підслідні. Чи знало про це керівництво наркомата — я та Єжов? Знали. Як реагували? Часто ніяк, а Єжов це навіть заохочував³⁹.

Сподіваємось, що такого роду свідчення можуть бути серйозними контраргументами для тих, хто всупереч історичним фактам вважає, що не справи і процеси сталінської доби були сфальсифіковані, а реабілітація осіб, котрі по них проходили.

Деякі публікації останніх років дозволили з'ясувати обставини загибелі багатьох репресованих, а серед них і тих, про кого авторів цих рядків також доводилось писати. Так, у 1989 р. професор М. І. Панчук висунув версію про самогубство О. Я. Шумського⁴⁰. Я був більш обережним, і у 1991 р., коли вдалося вивчити слідчу справу Шумського, яка зберігається в Москві, та написати про останні 13 років його життя, зауважив: «Як свідчить офіційна довідка, він раптово помер на станції Кирсанів»⁴¹. Писав так не випадково, оскільки деякі деталі вказували на те, що Шумського було вбито. І ось у 1992 р. у пресі з'явилися свідчення безпосереднього організатора вбивства О. Я. Шумського в 1946 р., начальника служби «ДР» (диверсія й терор) МДБ СРСР П. А. Судоплатова: «У Саратові був знищений відомий ворог партії Шумський, ім'ям котрого, шумськизм — називалась одна з течій серед українських націоналістів. Абакумов, віддаючи наказ про цю операцію, посилався на вказівки Сталіна та Кагановича»⁴².

На нашу думку, варто продовжити дослідження теми, яку умовно можна сформулювати так: «Чекісти — винуватці і жертви репресій». Тут ще належить подолати чимало стереотипів, зокрема твердження про те, що до органів ВЧК, створених Ф. Е. Дзержинським, НКВС не мало ніякого відношення»⁴³, або такий підхід, за яким В. А. Балицький або Т. А. Строкач виявляються мало не героями, котрі протистояли свавіллю⁴⁴. Відомо, що в період «великого терору» в Україні було репресовано 1199 тільки керівних працівників НКВС⁴⁵. Гадаємо, що ще попереду робота по неупередженому вивченню їх трагічної долі, яка була типовою і для багатьох рядових працівників тогочасних органів. У зв'язку з цим назрілою є потреба створення повноцінної, не враженої примітивним романтизмом або навмисним замовчуванням «незручної» правди історії існування цих органів в Україні.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому, зокрема, зазначається: «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах...

Верховна Рада Української РСР вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необгрун-

товано засуджених за цей час судами Української РСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру»⁴⁶.

Немає сумніву, що застосування цього, хоча й далеко не у всьому досконалого Закону, дасть значне збільшення кількості реабілітованих. Всього за період з 1953 р. в Україні реабілітовано понад 500 000 чоловік⁴⁷. Вже ця цифра дає уявлення про кількісний вимір репресій. Однак впевнено можна прогнозувати, що питання про кількість жертв сталінізму ще довго буде дискутуватись. Свого часу, після XX з'їзду КПРС, було з'ясовано, що з 1 січня 1935 р. по 22 червня 1941 р. репресіям у сталінському СРСР піддалися майже до 20 млн. чоловік, з них 7 млн. винесли вирок до розстрілу (це не рахуючи загинув у таборах і на етапах)⁴⁸.

У лютому 1954 р. з'явилась ще одна цифра. У доповідній записці на ім'я М. С. Хрущова генеральний прокурор Р. А. Руденко, міністр внутрішніх справ С. М. Круглов та міністр юстиції К. П. Горшенін вказували, що з 1921 до 1954 р. «за контрреволюційні злочини було засуджено 3 777 380 чоловік, у тому числі до ВМП (вища міра покарання — Ю. Ш.) — 642 980 чоловік, до утримання у таборах і в'язницях на строк від 25 років й нижче — 2 369 220, на вислання та заслання — 765 180»⁴⁹.

Можна умовно вважати, що з моменту появи цих двох цифр виникли і два табори їх прихильників, зрозуміло, ворожі між собою. Представники першого табору схильні збільшувати кількість жертв сталінізму. Так Р. О. Медведєв доводить їх до 40 млн. чоловік⁵⁰, професор-емігрант І. Курганов (він помер наприкінці 60-х років) вважав, що під час революції та революційних перетворень, у невоєнний час СРСР втратив 66 млн. 700 тис. чоловік⁵¹. За підрахунками дослідника із США С. Максудова, за 1918—1953 рр. від 38 до 54 млн. громадян СРСР померли не своєю смертю (втрати у 1927—1938 рр. становили 9,8 млн. чоловік, а на Україні — 4,5 млн.)⁵².

У лютому 1990 р. у пресі з'явилося повідомлення про засідання Колегії КДБ СРСР, яка розглядала питання про реабілітацію жертв сталінізму. У повідомленні підкреслювалось, що «копіткий аналіз архівних документів, виявлених у ході роботи по реабілітації, дозволив визначити масштаби репресій», а далі вказувалось, що у 1930—1953 рр. за обвинуваченнями у контрреволюційних, державних злочинах судовими і всякого роду позасудовими органами винесені вирoki і постанови стосовно 3 778 234 чоловік, з них 786 098 чоловік розстріляні⁵³.

Ця публікація стала своєрідним поштовхом для тих, хто вважає завищеними дані прихильників першого табору і хто, використовуючи доступні їм архівні документи, обстоює думку про те, що весь період 30-х і початку 50-х рр. у виправно-трудових таборах «політичних» пройшло 2,1—2,3 млн. чоловік, а у виправно-трудових колоніях 1,1—1,2 млн. чоловік. Отже, загальна кількість репресованих за цей період за політичними мотивами складає 3,2—3,5 млн. чоловік⁵⁴.

За даними В. В. Цапліна, у 1927—1938 рр. померло від голоду й загинуло у місцях ув'язнення близько 7,9 млн. чоловік. Окрім того, 2 млн. чоловік залишили територію СРСР⁵⁵. У 1939 р. через табори, колонії, тюрми та інші місця ув'язнення пройшло 2 млн. 103 тис. чоловік, з них загинуло не менше 525 тис. чоловік⁵⁶.

«Де ж правда? — запитує С. І. Білокінь. — Напевно сьогодні не відповідь на це запитання ніхто»⁵⁷. На жаль, так. Для об'єктивної відповіді на запитання про кількість жертв сталінізму потрібне ґрунтовне опрацювання документів ДПУ — НКВС, а також документів відомчих архівів КДБ і МВС. Наскільки відомо авторові цих рядків, в Україні й дотепер відсутні фахівці, котрі б спеціально вивчали статистику жертв сталінізму.

І все-таки ризикну висловити власну точку зору. Ті документальні й статистичні матеріали, які я мав у своєму розпорядженні протягом роботи над цим рукописом, дозволяють стверджувати, що не менше 10 млн. української людності, представників інших народів, що мешкали в Україні, стали жертвами репресивної політики режиму (враховуючи померлих від голодомору 1932—1933 рр.) тільки протягом 20-х — початку 50-х рр. Можливо, комусь ця цифра буде здаватись завищеною, а комусь, навпаки — не дуже значною. Що ж, приймемо її як робочу: пам'ятаймо, що йдеться про мільйони людських доль. Автор готовий зважити на будь-які серйозно обґрунтовані корективи своєї версії.

На думку деяких закордонних українознавців, левову частку в'язнів сталінських концентраційних таборів становили українці. О. Калиник, наприклад, вважає, що 39 % всіх ув'язнених були українські політичні в'язні⁵⁸. Гадаємо, що це питання ще потребує уваги дослідників. Однак, скажімо, є така характерна цифра: за станом на 1 січня 1953 р. у національному складі 1 840 140 дорослих спецпоселенців (від 17 років й вище) українці посідали третє місце — 163 653 чоловіки (на першому німці — 788 975, на другому чеченці — 183 445)⁵⁹. На той же час серед 65 332 заслано-поселенців, засланих і висланих (без заарештованих й тих, хто був у розшуку) українці займали друге місце (21 %). На першому були росіяни (42,98 %), на третьому — євреї (5,12 %)⁶⁰.

Ми торкнулись лише деяких конкретних аспектів, що потребують ретельного вивчення. Підсумовуючи, варто сказати і про окремі принципові питання. Автор переконаний у необхідності продовжувати дослідження подій сталінської доби, поділяючи думку про те, що увага до діяльності Сталіна навряд чи зникне найближчим часом. Сталінізм — частина вітчизняної історії й історії людства, це не тільки система диктатури і терору, а й психологія мас (саме мас, а не народу).

Банальною і одночасно складною називає постать Сталіна американський професор А. Улам. Банальною до такого ступеня, що підтверджує відомий афоризм «Абсолютна влада розбещує абсолютно», а складною, оскільки «цей афоризм все ж не пояснює, чому Сталін зміг створити безпрецедентну в історії структуру особистої влади й здійснювати воїстину магічний вплив не тільки на свій народ, а й на світову громадськість. Це був гіпноз, що заважав людям побачити не тільки притаманну сталінізмові нелюдність, а й очевидну абсурдність культу особи»⁶¹.

Те, що А. Улам умовно називає гіпнозом, можна розв'язати, подолати лише ґрунтовними науковими дослідженнями, які повинні бути вище будь-якої політико-ідеологічної кон'юнктури і базуватись на всебічному осмисленні документального і фактичного матеріалу. Історія України 20-х — початку 50-х рр. містить надзвичайну кількість саме такого невідомого раніше й неопрацьованого матеріалу.

Слід погодитись з думкою В. П. Наумова про те, що сталінський період «об'єктивно належить не тільки минулому — з його усвідомленням починається і процес ставлення соціально-активної особистості, яка відповідає новій історичній ситуації»⁶². І справді, знання і вилучення уроків

історії України у добу сталінізму допоможе зрозуміти, чому потрібна незалежна Українська держава її народові, від якої трагічної спадщини і в ім'я чого ми відмовляємось.

Хочу сказати і про ще одну принципову річ. Роки роботи над рукописом, знайомство з архівами, розмови із свідками багатьох подій, публікації, що з'явилися останнім часом і ввели в обіг нові документи,— все це змусило автора скорегувати попередні погляди на співвідношення сталінізму і ленінізму. Для мене ніколи не було сумніву у генетичному зв'язку цих явищ. Ніколи не вважаючи Леніна «різдвяним дідусем», я і сьогодні наполягаю на тому, що чимало «легальних» доказів цього можна було знайти і в сталінські, і в «застійні» часи не в архівних секретних сховищах, а у ленінському зібранні (згодом так званому «повному» зібранні) творів, а відтак те «прозріння», завдяки якому деякі вітчизняні публіцисти та історики розгледіли в Леніні диктатора й антилюдяного вождя, було свого роду політичним театром.

Інша річ, що публікації деяких невідомих документів в останні роки⁶³ дозволяє авторові однозначно поділити позицію, згідно з якою «Ленін був один з ініціаторів використання соціальної брехні й насильства як методів розв'язання політичних проблем»⁶⁴. Тобто саме тих фундаментальних методів, які засвоїв і якими майстерно користувався Сталін. Ось чому, спокутуючи хоч і не дуже значний, але все-таки гріх колишнього ідеалізму, хотілося б, зокрема, привернути увагу дослідників до необхідності переосмислення проблеми «Ленін і Україна»⁶⁵. Її об'єктивне вивчення дасть ключ для розуміння багатьох подій 20-х — 50-х рр. в Україні.

Коли робота над цим рукописом була у розпалі, в Москві у серпні 1991 р. в атаку перейшли сили, які не могли уявити собі майбуття без «єдиного і неділимого» Союзу РСР. Було здійснено те, що кваліфікується як спроба державного перевороту. На щастя, ця спроба успіху не мала. Однак не дуже важко уявити, що було б в разі перемоги ГКЧП (Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР). Коли автор цих рядків почув у «Зверненні до радянського народу», з яким виступив ГКЧП, серед іншого слова про те, що «гідність і честь радянської людини повинні бути відновлені у повному обсязі»⁶⁶, а також заклик «покласти край нинішньому смутному часу»⁶⁷, стало зрозуміло, що справа Сталіна живе, хоч поки що не перемагає.

Мені вже доводилось висловлювати свої міркування з приводу можливих шляхів реанімації тоталітарного режиму⁶⁸. Створюваний певними колами імідж «націоналістичної загрози», яка ототожнюється з природним прагненням народів колишнього СРСР самоідентифікуватись і створити власну державність, нестримна соціальна демагогія для дискредитації соціально-економічних і політичних реформ, паразитування на реальних господарських труднощах, нарешті, з огляду на те, що практично вся колишня номенклатура залишилась в старих або знайшла ще «тепліші» кабінети, латентний опір демократичним перетворенням — це лише деякі засоби дій «вічно вчорашніх» у їх зусиллях повернути «тверду руку».

Альбер Камю говорив: «Жодне із зол, які тоталітаризм береться лікувати, не може бути гіршим самого тоталітаризму». Це правильно. Однак треба зрозуміти й інше: щоб не спалахнула хвороба самого тоталітаризму, необхідна розумна і ефективна профілактика. Сподіваюсь, що саме цьому слугуватиме і моя праця, що вона хоч малою мірою допоможе створенню такого суспільного устрою, в якому ніколи не буде місця тому, що В. Г. Короленко, характеризуючи перші роки більшовицької влади, називав «систе-

матизованою люттю»⁶⁹. Автор переконаний, що свобода і демократія необхідні Україні не тільки як ідеали, а й можливі як повсякденна практика, як реальність, котра ніколи не дасть відродитися левіафану сталінізму.

Складаю щиросердну подяку всім, хто сприяв появі цього матеріалу, а в першу чергу В. І. Пристайку, С. І. Сіренку, Р. Я. Пирого, Г. П. Глазунову, Н. П. Бірюковій, І. Л. Комаровій, В. А. Погребняку, Л. І. Полярній, Н. І. Гиренко. Спасибі редакції «Українського історичного журналу», насамперед головному редактору М. В. Ковалю та його заступнику В. М. Волковинському за інтерес до моєї роботи й згоду її оприлюднити. Віддаю належне постійному рецензентові цих статей професорові С. В. Кульчицькому та редакторові Ю. С. Ганжурову за їх увагу, вимогливість і одночасно доброзичливе ставлення. Вдячний всім, хто відгукнувся на публікацію, а серед них особисто кандидату технічних наук В. А. Золотарьову з Харкова, доктору Любові Поврозник з Лондона, професорові Станіславу Овсицькому з Любліна. Особлива вдячність — моїй дружині і донькам, котрі надто багато часу провели без мене в ім'я того, щоб цей матеріал побачив світ.

Київ, 1986—1992 рр.

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, № 7/8, 9, 10/11.

¹ Виразну характеристику Т. А. Строкачу дав ад'ютант для особливих доручень при начальникові Українського штабу партизанського руху О. Д. Русанов, котрий, зокрема, свідчив: «Строкач вмів завоювати авторитет і у великих, і у малих начальників. Сталін дуже любить й цінує Строкача, часто телефонує йому і надсилає подарунки». (Цит. за Бі л а с І., Сталін. Берія, Ковпак... Невідома партизанська війна мовою документів // Літ. Україна.— 1992.— № 26).

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 9.

³ В Верховном Суде СССР // Известия.— 1953.— 24 дек.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Визволенню підлягали близько 1 млн. засуджених.

⁸ К а т к о в Н. Ф. Восстановление исторической правды и справедливости. Хроника реабилитации жертв политических репрессий 20—50-х годов // Вопр. истории КПСС.— 1991.— № 9.— С. 83—84.

⁹ Авторханов А. Технология власти.— М., 1991.— С. 452.

¹⁰ З е м а к о в В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР.— 1991.— № 5.— С. 154.

¹¹ Там же.

¹² К а т к о в Н. Ф. Назв. праця.— С. 84.

¹³ Там же.— С. 85.

¹⁴ Ось як описував цю подію свідок: «Біля Мавзолею юрмилося чоловік 200. Було холодно. Всі думали, що виносити саркофаг з тілом Сталіна будуть через головний вхід. Ніхто не звернув уваги, що ліворуч від Мавзолею стояли дерев'яні щити, над якими горіли електролампочки...

З бокової двері Мавзолею солдати винесли скляний саркофаг й повантажили його в машину. Скориставшись тим, що нас ніхто не чіпав, ми відійшли наліво й зупинились навпроти щитів. От тут ми і побачили, що за щитами солдати копають могилу...

Годин у 10 — на початку 11-ї з'явилась жінка (гадаю, що це була С. Аллілуєва)... Потім з'явилась чорна легкова машина, з якої вийшов військовий... Об 11 годині військовий начальник повернувся до машини і поїхав. Через деякий час на майданчику біля щитів... з'явився чоловік у темно-сірому пальті, потім винесли оббиту червоним труну... І в цей момент до нас підійшов чоловік у цивільному і ввічливо попрохав піти з Червоної площі... Ні кіно-, ні телереporterів у той час біля Мавзолею не було» (С т р е л к о в В. Свидетельствую...// Аргументы и факты.— 1988.— № 50).

¹⁵ К о с т и к о в В. Сумерки свободы.— М., 1991.— С. 4.

¹⁶ К о н к в е с т Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом.— Лондон, 1988.— С. 485.

¹⁷ Наслідки «контрукраїнізації» переконливо подав Я. Р. Дашкевич. Д а ш к е в и ч Я. Політичне ошукаство чи провокація?... // Літ. Україна.— 1990.— № 40.

¹⁸ Ш а п о в а л Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.— С. 35—41; № 9.— С. 33—38.

¹⁹ С и д о р е н к о О. «Підлішого часу не було...» Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ.— 1991.— 15 трав.

- ²⁰ Наближення // Літ. Україна.— 1992.— 30 липня.
- ²¹ Архів автора.
- ²² Авторханов А. Империя Кремля // Дружба народов.— 1991.— № 2.— С. 199.
- ²³ Цит. за: Конквест Р. Назв. праця.— С. 397.
- ²⁴ З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. Упорядник О. Г. Мусієнко.— К., 1991.— Вип. 1.— 494 с.
- ²⁵ Від «З порога смерті» до «Олтаря скорботи». 10 запитань наших читачів Олексі Мусієнко // Літ. Україна.— 1992.— № 32.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Oral Histori Project of the Commission of the Ukraine Famine. Ed. by J. E. Mace and L. Heretz. — Washington, 1990.— Vol. 1.— 582 p.; Vol. 2.— 583—1166 p.; Vol. 3.— 1167—1734 p.
- ²⁸ Білокінь С. СВУ — опера ГПУ? // Наш час.— 1992.— № 12.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою. Підпільні Українські організації в Україні у 1920—1941 роках. Розгром української еліти й українського селянства.— Лондон, 1973.— С. 48.
- ³¹ Білокінь С. СВУ — опера ГПУ? // Наш час.— 1992.— № 12.
- ³² У 1992 р. киянка Тетяна Ільченко в листі до газети «Рада» написала, що ще в дитинстві бачила і спілкувалася з С. О. Єфремовим. Він мешкав у Києві на вулиці Гоголівській у будинку директора 1-ї трудової школи В. Ф. Дурдуківського, сестра котрого, Онисія, фактично була дружиною Сергія Олександровича. «Вже під час фашистської окупації,— згадує автор листа,— ми з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповіла, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...» (Рада.— 1992.— 27 березня).
- ³³ Жданов С. Так был или не был состав преступления? // Политический собеседник.— 1991.— № 1.— С. 62.
- ³⁴ Ось що пише у зв'язку з цим Г. Костюк: «Справою «Союзу Кубані й України» ГПУ вдарило по кубанській українській інтелігенції, маючи на увазі насамперед її природне тяжіння до України. У зв'язку з цією справою було заарештовано і на Кубані, і на Україні багато людей — професорів, учителів, студентів...
У нашому інституті в цій «липовій» справі, як підказує моя пам'ять, заарештували тоді таких студентів: Орел, Іван Теліга, Семен Підгайний і Віра Рубайло». (Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1 — С. 125—126).
- ³⁵ Досить сказати, що в добу сталінізму тільки в Українській автокефальній православній церкві було знищено 34 єпископи, близько 2000 священників і інших церковнослужителів. (Розтальний В. Митрополит — мученик // Голос України.— 1992.— 19 черв.).
- ³⁶ Киричук Ю. Історія УПА.— Тернопіль, 1991.— С. 52.
- ³⁷ У истоков. Страницы истории органов госбезопасности Украины // Вечерний Киев.— 1989.— 10 янв.: Росталяний В. Тероріада // Сільські вісті.— 1990.— 6—9, 11 груд.; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 43—53.
- ³⁸ Десять «железных» наркомов // Комсомольская правда. — 1988.— 29 сент.; Антонов-Овсеенко А. Карьера палача // Звезда.— 1988.— № 9.— С. 141—164; 1989.— № 5.— С. 72—109; Некрасов В. Генрих Ягода // Советская милиция. 1990.— № 1.— С. 16—23; Некрасов В. Николай Ежов // Там же.— № 2.— С. 21—25; Некрасов В. Лаврентий Берия // Там же.— № 3.— С. 18—24; Яма // Неделя.— 1980.— № 44; Тополянский В. Ежов: портрет палача // Независимая газета.— 1991.— 4 дек.
- ³⁹ Цит. за: Заика Л. К., Бобринев В. А. Заговор против права // Молодая гвардия.— 1991.— № 2.— С. 222—223.
- ⁴⁰ Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— с. 331.
- ⁴¹ Шаповал Ю. Клинок не достав сердца. Як колишній нарком освіти України боронив своє чесне ім'я // Вітчизна.— 1991.— № 9.— С. 161; Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1991.— № 11.— С. 19.
- ⁴² Геворкян Н., Петров Н. Теракты. Действующие лица и исполнители // Московские новости.— 1992.— № 31. В цій же публікації зазначається, що у травні 1938 р. у Роттердамі «в умовах підпілля, виконуючи завдання ЦК ВКП(б)». П. А. Судоплатов особисто «побирав» Є. Коновальця. За свідченнями самого П. А. Судоплатова, у повоєнний час «за вказівкою члена Політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б) України Хрущова за планом, розробленим МДБ УРСР й схваленим Хрущовим, у м. Мукачеві був знищений Ромжа — глава греко-католицької церкви, яка чинила активний спротив приєднанню греко-католиків до православ'я».
- ⁴³ На сторожі безпеки Вітчизни. Відповіді Голови Комітету державної безпеки Української РСР генерал-майора М. М. Голушка на запитання редакції газети «Радянська Україна» // Рад. Україна.— 1988.— 9 серп.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же.
- Всього за «контрреволюційні злочини» у 1934—1939 рр. було засуджено 218⁸⁰ співробітників НКВС. (Пирожков В. И еще о реабилитации // Неделя.— 1990.— № 20)
- ⁴⁶ Відомості Верховної Ради УРСР.— 1991.— № 22.— С. 571.
- ⁴⁷ На середину 1990 р. кількість реабілітованих у тодішньому СРСР становила понад 2 млн. чоловік. (Правда.— 1990.— 6 июня.)

- ⁴⁸ Див.: Микоян С. «Аскетизм» вождя. Размышления о некоторых сюжетах из жизни Сталина // Огонек.— 1989.— № 15.— С. 30.
- ⁴⁹ Дугин А. Н. Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа // Социально-политические науки.— 1990.— № 7.— С. 95.
- ⁵⁰ Трагическая статистика // Аргументы и факты.— 1989.— № 5.
- ⁵¹ «Три цифры» из нашей истории // Аргументы и факты.— 1990.— № 13.
- ⁵² Полян П. Человек и большой террор // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 223.
- ⁵³ В Комитете государственной безопасности СССР // Правда.— 1990.— 14 февраля.
- ⁵⁴ Солженицын, Рыбаков: технология лжи // Военно-исторический журнал.— 1991.— № 7.— С. 71.
- ⁵⁵ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопр. истории.— 1989.— № 4.— С. 181.
- ⁵⁶ Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов // Там же.— 1991.— № 4—5.— С. 161.
- ⁵⁷ Білокін С. Из спостережень над радянською статистикою // Літ. Україна.— 1992.— № 34.
- ⁵⁸ Плющ В. Назв. праця.— С. 107.
- ⁵⁹ Земсков В. Н. Назв. праця.— С. 154.
- ⁶⁰ Там же.— С. 161.
- ⁶¹ Улам А. Гипноз Сталина // Известия.— 1991.— 29 мая.
- ⁶² О книге Д. А. Волкогонова «Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина» // Новая и новейшая история.— 1992.— № 2.— С. 52.
- ⁶³ Див.: Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 4.— С. 190—193; Фальштинский Ю. Деньги для диктатуры пролетариата // Родина.— 1990.— № 11.— С. 40—47; В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комс. правда.— 1992.— 12 фев.
- ⁶⁴ Дмитрий Волкогонов: «Ленинская крепость в моей душе пала последней» // Московские новости.— 1992.— № 29.
- ⁶⁵ Зразок неупередженого погляду на цю проблему дав Р. Конквест в книзі «Жнива скорботи» у розділі «Український націоналізм і лєнінізм» (Конквест Р. Назв. праця.— С. 46—72).
- ⁶⁶ Цит. за: Хроніка спору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 року.— К., 1991.— С. 18.
- ⁶⁷ Там же.— С. 20.
- ⁶⁸ Шляхи до демократичної державності. Зустріч політологів за «круглим столом» // Політика і час.— 1992.— № 6.— С. 21; Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.— С. 7—8.
- ⁶⁸ Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 200.

В. В. Павленко (Київ)

Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918—1920 рр.)

Основне досягнення уряду Української Народної Республіки полягало у відновленні державності українського народу. Одним з головних її атрибутів є, як відомо, наявність дипломатичних відносин з різними країнами. Тому після проголошення IV Універсалу Центральна Рада почала робити перші кроки в цьому напрямі, хоча відповідного закону уряд УНР ще не прийняв, і перші дипломатичні місії надсилалися згідно з ухвалою ради міністрів.

При гетьманові Павлу Скоропадському було прийнято Закон про посольства, яким визначалися штати двох їх категорій. Ці штати не відрізнялися від штатів російських посольств, лише посольства УНР, що відповідали російським другого розряду, названо посольствами першого розряду, а дипломатичні представництва третьої і четвертої категорій об'єднано в посольства другого розряду. Дипломатичний статус голови місії відповідав статусу посла.

Обмін першими послами Української Держави відбувся з країнами, з